

שולמית אלמוג

חירות המשוררים — הדמיון הספרותי ותפישת האני

א. פתיחה

כותרתה של רשימה זו מתכתבת עם שם חיבורה של מרתה נוסבאום: *צדק פואטי* — *הדמיון הספרותי והחיים העיבוריים*. נוסבאום טוענת כי קריאה, ובמיוחד קריאת רומנים מסוג מסוים, חשובה לצורך כינון חיים עיבוריים איכותיים, מאחר שיש בה כדי לסייע בכינון שיפוט מוסרי.

ברשימה זו אטען כי חשיבותו המרכזית של הבדיון אינה בקשר שבין מלאכת הספרות לשיפוט חומל או לצדק, כלומר — בצדק הפואטי, אלא דווקא בחופש שהוא מגלם, בחירות המשוררים (poetic license); החירות הפואטית אינה רק מעין רישיון משתמע לחרוג מכללי הרקדוק והשפה. היא בבחינת הזמנה לחירות רחבה הרבה יותר, ויש בה שני רבדים: הרובד האחד הוא החירות להתבונן לתוך תודעת הזולת, לתאר ולמפות אותה, ובמובן מסוים, לנכס אותה. הרובד האחר הוא החירות להוליך את המבט הזה לכל מחוז שייבחר, ולהציב אותו בכל הקשר שייבחר. בשני הרבדים, חירותם של היוצרים סוללת את הדרך לחירותם של הקוראים. הכותבים מזמנים לנו אפשרות לראות את הזולת, ומתוך כך לכונן את תודעת עצמנו. בחלק הראשון של רשימה זאת, שיעסוק בטיב הקשר שבין תפישת האני ובין הבדיון הספרותי, אטען כי מהלך כזה, הוא חיוני למשפט. בחלק השני אדון באפשרות לייחס לקריאה השפעה מסוימת, תוך התייחסות לטענתה של נוסבאום בדבר הקשר שבין הקריאה לבין שיפוט הנערך מתוך עמדה של אמפתיה והערכה הוגנת ואוהדת של מצב הזולת. בחלק השלישי אדון בשאלת רישומם השונה של הרומן ושל הסיפור הקצר על תפישת האני, ובסוף דבר אזכיר התפתחויות תרבותיות המאיימות לכרסם בכוחם של הסיפור הקצר ושל הרומן גם יחד. התפתחויות אלה מעמידות סימני שאלה בפני המשפט, אשר אינו יכול לוותר על הסתייעותו הרצופה בנרטיבים.

ב. "אנו דורשים חלונות"¹

ברומן כפרה, איאן מקיואן מתאר את הרגע המשמעותי ביותר בחייה של הגיבורה בראיוני טליס בת השלוש עשרה, ההופכת בהמשך הרומן לסופרת. בראיוני צופה בסתר במפגש של אחותה עם רובי, הנער השכן, ובה בעת מתחבטת בשאלה איך לתרגם את החוויה שהיא חווה לסיפור. אותו רגע, מתרחשת בקרבה תובנת משמעות קיומה של תודעה שונה משלה ומיוחדת אצל הזולת. באחת מתחונורים לבראיוני הייחוד של כל תודעה, הדמיון בין כל התודעות השונות לזו שלה וכוחה, כמספרת, להראות שכך הדבר: "ורק בסיפור את יכולה להכנס אל הנפשות האחרות ולהראות שערכן שווה. זהו מוסר ההשכל היחיד שצריך שיהיה בסיפור".²

ההכרה הדיאלקטית בייחודה של כל תודעה ויחד עם זאת בדמיון העמוק שבין כל התודעות מאפיינת הן את הכתיבה הספרותית והן את הקריאה. צירוף המילים "להיות או לא להיות" ומיקומו בהקשר המסוים בתוך "המלט" עשוי היה להתרקם רק מתוך כוחות הדמיון והיצירה של ויליאם שקספיר, אולם עוצמתן של המילים האלה (כמו של כלל היצירה השקספירית) נובעת מהדרך שבה הן משקפות את המצב האנושי בכללותו. ובדומה, כל קריאה של המלט היא אישית. היא מתחברת לרובדים שונים באישיות, בהיסטוריה הפרטית ובחוויות הספציפיות של כל קורא וקוראת.³ יחד עם זאת, הרישום שמוחקה הקריאה נובע מכוחו של הטקסט ליצור קישור משמעותי בין תודעת הקורא או הקוראת לבין תודעות אחרות.

הספרות מציגה אפוא את ייחודה של כל תודעה אנושית; ייתכן שהיא הייצוג העשיר, המדויק והניגיש ביותר למהותה של תודעה אנושית המצוי ברשותנו.⁴ ניסיון מעניין נוסף להנהיר את העניין הזה, וגם כאן באמצעות דמות כדיונית של סופרת, נמצא ברומן של דיוויד לודג' *Thinks...* הלן, הגיבורה, מסבירה מהי מלאכת כתיבת הרומן:

תודעה היא המדיום שבתוכו אנו חיים, ויש לה מובן של זהות אישית. הקושי הוא לייצג זאת, במיוחד בקרב דמויות אני שונות מהאני שלנו. במובן זה, רומנים עשויים להיתפס כניסיון מחשבתי. ממצאיים בני אדם, מעמידים אותם במצבים היפותטיים, ומחליטים כיצד יגיבו. "הוכחת" התוצאה של הניסוי היא המידה שבה התנהגותם נראית מעניינת, מסתברת, וחושפת את הטבע האנושי.⁵

כאשר הניסיון המחשבתי שעורכת הספרות מצליח, התוצאה היא כפולה. אנו רוכשים כלי יעיל להערכת המציאות האנושית הסובבת אותנו, ותוך כדי כך

מתחוררת לנו זהותנו העצמאית, הנפרדת. מתגבשת תפישת אני עשירה, המורכבת ממודעות לייחודנו ומעניין מתמיד באנשים אחרים. מה למשפט ול"ניסויים המחשבתיים", שעורכת הספרות? מה למשפט ולניסיונות הרצופים של הספרות לייצג בדרכים שונות את ייחודה האינדיבידואלי ואת אופיה האוטונומי של התודעה האנושית?

פועלה זה של הספרות קשור באופן עמוק לרציונל הבסיסי ביותר של המשפט. לא תיתכן שיטת משפט שאינה מושתתת על הכרה בייחודה של כל תודעה אנושית. הכרה כזו היא תנאי מקדים לרעיון הבחירה בין טוב לרע כאפשרות זמינה ובת-מימוש. על רקע ההכרה הזו מתקיים החיוב לכבד את האינדיבידואליות ואת האוטונומיה של כל תודעה ולהגן עליה. יש קשר אמיץ בין הכרה זו לבין זכויות האדם. עצם התפישה של חבות אישית וזכאות אישית, שבלעדיה אין קיום למשפט, מבוססת על ההכרה במובחנות של כל אישה ואיש, ובה בעת על הידיעה כי יש מכנים מסוימים המשותפים לכול. ההנחה שלכל אישה ואיש יש תודעה אוטונומית, בעלת מאפיינים ייחודיים, היא המאפשרת בחירה ועל כן מצדיקה הטלת אחריות. קבלת ההנחה הזו חיונית למשפט. למשפט ולספרות אין קיום אפוא ללא תפישת האני.

עם זאת, ייחוד תודעת הזולת, על כל הנובע מכך, אינו מובן מאליו. הישבו על הספקות ועל השאלות הרב-כיווניות המועלות זה זמן בנגוע לרעיון האני. ספקנות זו באה לידי ביטוי, למשל, בכמה מתיאוריות ה"סובייקט", הגורסות שהפרט הנו תוצר של תהליכים פוליטיים, כלכליים וחברתיים.⁶ תיאוריות אלה חותרות תחת רעיון הזהות האישית והתודעה האישית כגורמים מכונני משמעות. כתיאורו של דיוויד לודג' (מפיה של גיבורת הרומן שלו), "רעיון האני מותקף היום, לא רק בשיח מדעי הנוגע לתודעה, אלא גם במדעי הרוח. מספרים לנו שהרעיון הוא פיקציה, קונסטרוקציה, אשליה, מיתוס. שכל אחד ואחת מאתנו הם רק 'חבילת נזירונים' או רק צומת שבו מתכנסים אופני שיח".⁷ המשפט, למרות חיבתו היתרה לפיקציות ולקונסטרוקציות, אינו יכול לדור בכפיפה אחת עם תפישה שעל פיה גם האני האוטונומי, האינדיבידואלי, הוא פיקציה, קונסטרוקציה או "שיח". המשפט זקוק לקיומם הרצוף של ייצוגים לפרטיקולריות של כל תודעה, או במילים אחרות, לתפישת האני. תחושה של ודאות בדבר קיומו של האני חיונית למשפט, והספרות היא אחת המסייעות המרכזיות לכינון ודאות זו ולאישושה. כמובן, הספרות אינה האמצעי היחיד לכך. במציאות חיינו אנו נתקלים על כל צעד ושעל בראיות לקיומו ולייחודיותו של כל אני. אולם הספרות היא כלי בעל חשיבות מרכזית, מאחר שהיא מלקטת את הראיות, מתרגמת אותן למבע פואטי, וכך בונה עבורנו ייצוגים זמינים ומשכנעים של תודעת הזולת.

במסותו "ניסויי בביקורת" תיאר ק. ס. לואיס את פעולתה זו של הספרות.⁸

באמצעות הספרות או מממשים את השאיפה להביט מחוץ לעצמנו: "אנו דורשים חלונות. הספרות כלוגוס⁹ היא סדרת חלונות, אפילו דלתות".¹⁰ לואיס טוען כי התבוננות דרך חלונות הלוגוס של הספרות אינה בהכרח פעילות שיש לה השפעה מוסרית או אינטלקטואלית, הגם שהיא עשויה להיקשר לאלה. את עיקרו של המהלך שהספרות מקדמת ניתן לתאר, באופן פרדוקסלי, "כהרחבת האני או כאיון זמני של האני".¹¹ מאפיין הלוגוס של הספרות מאפשר לנו לחוות חוויות שונות מחוויותינו שלנו, ולעמת אותן עם חוויותינו האישיות. מידת העניין והתועלת שאנו מפיקים מהחוויות ה"זרות" משתנה בהתאם לאישיות השונה של כל קוראת וקורא. החוויות עשויות להיראות לנו טיפוסיות (ואז נאמר לעצמנו: "כמה נכון!") או חריגות (ואז נחשוב: "כמה מוזר!")¹².

כך משתנה מקורא לקוראת גם התגובה הרגשית שמעוררת הספרות. העיקר, כך דומה, אינו סוג כזה או אחר של תגובה שמעוררת הספרות, אלא כוחה לפתוח חלונות התבוננות לתודעות אחרות, ובתוך כך להרחיב את התודעה המתבוננת ולהעמיק אותה: "בעת קריאת ספרות גדולה אני הופך לאלף בני אדם ובה בעת נותר אני עצמי. ... אני חורג מעבר לגבולות עצמי; ומעולם אני יותר עצמי מאשר בשעה שאני עושה כך".¹³

באורח פרדוקסלי, ייתכן שדווקא העצמת המודעות לכוחן של הספרות ושל האמנות בכלל, לכונן את תפישת האני, פוגמת באפקטיביות שלה. אולם, בניסוחה של אייריס מרדוק: "ייתכן כי בעידן זה, של מודעות עצמית מפחידה, יהיה זה נכון ובריא להודות שהאמנות אינה אלא תחבולה מכשפת (conjuring/trick)".¹⁴ ההכרה בקיומה של התחבולה ובמורכבותה אינה מייחרת את הצורך להמשיך ולהזדקק לשירותיה הרצופים; היא מוסיפה לפועלה של האמנות עוד ממד, שגם הוא משמעותי למשפט: האמנות, ובמיוחד הספרות, נושאות בחובן את ההכרה הביקורתית בחוסר השלמות שלהן.¹⁵ תפישת האני שמכוננת הספרות היא רבת-ערך דווקא משום שאינה קבועה ונוקשה. היא מגיבה לחליפות העתים, משתנה ומתעצבת בהתאם להן, ומספקת למשפט, כמו למוסדות חברתיים אחרים, "סביבת עבודה" חיונית.

ג. נפלאות הבדיון

ההכרה בצורך "לפתוח חלונות" אל תודעות אחרות ובכוחה המיוחד של הספרות לפתוח בפנינו את החלונות באמצעות הבדיון שהיא יוצרת, משותפת לכותבים רבים. גם מרתה נוסבאום פותחת את צדק פואטי באזכור יכולתה של הספרות לאפשר לנו "לדמיין, מה פירוש הדבר לחיות את חייו של אדם אחר,

אשר עשוי היה בנסיבות שונות כלשהן להיות אנו עצמנו או מישהו מיקירינו".¹⁶ אולם נוסבאום מייחסת ליכולת לדמיין את חיי הזולת, המושגת באמצעות הבדיון, תועלת ספציפית: טיפוח כישורים אתיים המניבים שיפוט אמפתי וחומל.¹⁷ את עיקר דיונה היא מקדישה לסוגת הרומן, תוך התמקדות ברומן הריאליסטי האנגלו-אמריקני, ובמיוחד ברומנים העוסקים בתמות חברתיות ופוליטיות.¹⁸

כאן עשויות להתעורר שתי שאלות. השאלה האחת היא: האם אמנם יש לבדיון אותה השפעה מיוחדת ומסוימת שנוסבאום מייחסת לו?¹⁹ והשאלה השנייה היא: האם אכן יש לייחס השפעה וחשיבות מיוחדות לסוגת הרומן? מן הראוי לציין כי בשאלה הראשונה דנו גם אחרים מהמגיבים לצדק פואטי. קשה להציע עמדה חד-משמעית בשאלה "מהו רישומה של הקריאה". הגם שהניסיון המצטבר עשוי להוליך למסקנות בדבר השפעה מסתברת כזו או אחרת של סוגות מסוימות או של יצירות ספציפיות על מספר רב של קוראים וקוראות, בסופו של דבר תהליך הקריאה הוא תמיד אישי וייחודי. רישומה של הקריאה עשוי להשתנות לא רק מקורא לקוראת, אלא גם אצל אותו קורא או אותה קוראת, הנחשפים לאותה יצירה בזמנים שונים. יחד עם זאת, דומה שגם אם אין מקבלים את עמדתה של נוסבאום בדבר הקשר שבין קריאה לבין קידום יכולת השיפוט האיכותי,²⁰ ניתן להסכים עם ראייתה את הספרות כמקדמת את הכרת המובחנות והשונות של הזולת. הספרות אכן מקדמת "ראיית כל אדם כנפרד וכמי שיש לו חיים יחידים לחיותם",²¹ ומסייעת לתפישת העושר והמורכבות שבעולמו הפנימי של כל פרט.²² צמיחת הרגישות לשונותו ולייחודו של הזולת היא עצמה הישג חשוב, גם אם אין קושרים אליה פיתוח כישורי שיפוט כאלה או אחרים. ייתכן שהימצאות ב"סביבה שופטת" אינה נוחה לצמיחת הרגישות לשונות הזולת. ניתן לראות שיפוט מכל סוג שהוא כנובע מתוך מיקוד המבט של השופטת בעצמה, וזאת כדי להגיע לכלל הכרעה עצמית ואישית, שהיא שיקוף מובהק של האני המכריע. לעומת זאת, השתקעות באחר באמצעות הספרות היא אמצעי המאפשר לנו להתנתק מעצמנו.

ק. ס. לואיס נדרש להיכט שונה מעט אך רלוונטי מאוד של אותה סוגיה, כאשר הוא תוקף את העמדה הגורסת שהספרות מאפשרת לנו שיפוט מיטבי של רעיונות, דעות, אמנות וכדומה. לדברי לואיס, כשאנו קוראים יצירה בדיונית, אין טעם רב בעיסוק בשאלה עד כמה עשויה היצירה להשפיע על דעותינו לכאן או לכאן, הגם שהשפעה כלשהי אפשרית. אולם תרומתה הגדולה של קריאת הבדיון היא דווקא "הכניסה השלמה לתוך דעותיהם, ובעקבות כך, לתוך גישותיהם, רגשותיהם וחוויותיהם הכוללות של אנשים אחרים".²³ חישובו, מציע לנו לואיס, כמה מוזר יהיה להכריע בין מטריאליזם לבין תאיזם באמצעות

קריאה בדנטה ובלוקרציוס. כמה מתבקש יהיה, לעומת זאת, ללמוד מה פשר הדבר להיות אתאיסטים או מטריאליסטים באמצעות קריאת יצירותיהם של השניים.²⁴

אם כן, קריאה "טובה" היא קריאה הגורמת לנו להתיק את המבט מעצמנו, ומהאופן שבו משתקפת דמותנו בסביבתנו.²⁵ השחרור מעצמנו המושג באמצעות הבדיון הוא, בין היתר, השחרור מהצורך לשפוט. אינן מקיאות נתן ביטוי לרעיון זה באמצעות דמותה של בראיוני, גיבורת הרומן *כפרה*, שכזכור, מגלה את היכולת הדיאלקטית להכיר בשונותו של הזולת, ובה בעת בדמיונו לה עצמה. התרגשותה של בראיוני אינה נובעת מהאפשרויות האמנותיות החדשות הנפרשות לפנייה בשל התגלית, אלא משום שמתיתר הצורך המייגע לשפוט אנשים ללא הרף; משום שבאחת הוסר ממנה הנטל להכריע מוסרית בכל סיטואציה הנקרת על דרכה:

סיכוי החירות הוא שריגש אותה, השחרור מן המאבק המגושם בין טוב לרע, בין גיבורים לנבלים... לא עליה לשפוט. לא צריך להיות מוסר השכל. אין היא צריכה אלא להראות את הנפשות הנפרדות, החיות כנפשה שלה, מתחבטות עם המחשבה שהנפשות האחרות חיות לא פחות מהן... חוסר היכולת לתפוס את האמת הפשוטה שבני אדם אחרים ממשיים לא פחות ממך.²⁶

על פי הראייה הזו, היכולת להכיר במובחנות תודעת הזולת ובדמיון שבינה לבין תודעתנו שלנו משחררת מהכרח לשפוט לחסד או לשבט. יכולת זו מעבירה אותנו לממד אחר, ממד של התבוננות, שעשויה להיות משתאה, אמפתית, נרגזת, מרוחקת או משועממת. היא עשויה לעתים להוביל לעמדה שופטת, אך אינה קשורה בהכרח לפיתוח שיפוט, אמפתי או אחר, ואולי אפילו מאבדת מחדותה ומייחודה כאשר רותמים אותה לעול השיפוט. יחד עם זאת, גם אם הקריאה אינה מקדמת בהכרח שיפוט איכותי, נודעת לה תרומה חשובה ומרכזית אחרת – קשב (attentiveness). מהלך החיים מפגיש אותנו ברציפות עם אנשים אחרים, עם מחשבותיהם, רגשותיהם, דעותיהם וניסיון החיים שלהם. לעתים די בתמונה שנחרטת בזיכרון, במשפט או בשיחה מקריים כדי להנביט תובנה משמעותית בדבר היחס שבינינו לבין האחרים. אולם לצד כל האפשרויות שמזמנים אורחות חיינו מצוי מאז ומתמיד הסיפור. בכוחו של סיפור שאנו מספרים לאחר לגרום לאחר למקד בנו קשב. בכוחו של סיפור המסופר לנו לפוגג את הריכוז שלנו בעצמנו, ללכוד את הקשב שלנו ולמקד אותו באחר. קשב כזה יוצר רגישות לקיום הזולת, השונה מקיומנו והדומה לו. כאמור, רגישות כזו היא בעלת חשיבות עצומה לקיום החברתי בכלל ולמשפט

בפרט. בין היתר, היא מאפשרת למשפט לעצב את היחס המורכב, המשתנה תדיר, בין צורכי הפרט לאינטרס הציבורי, ובין המקרה היחיד לנורמה הכללית. למעשה, אפשר לקרוא את *צדק פואטי* ככרוניקה מרשימה ומשכנעת של היווצרות קשב משמעותי לזולת באמצעות הספרות. אולם האם אמנם קריאת רומנים מסוג מסוים היא האמצעי האופטימלי לכינונו של קשב כזה?

ד. בין מרחבי הרומן ל"צמצום המצטנע"²⁷ של הסיפור הקצר

הרומן, על פי נוסבאום, מכונן מופת "לסגנון של חשיבה אתית".²⁸ הרומן הוא צורה חיה, ולאמיתו של דבר עודנו הצורה הבדיינית המרכזית בתרבותנו, שהיא רצינית מבחינה מוסרית ועם זאת בעלת כוח משיכה פופולרי.²⁹ ספקות באשר ל"רצינותו המוסרית" של הרומן מעלה ולטר בנימין במסה מרתקת העוסקת, בין היתר, בשקיעת הסיפור.³⁰ הסיפור הוא אחת הצורות העתיקות ביותר של מסירת ידע. אולם סיפור אמיתי, על פי בנימין, אינו בבחינת כלי להעברת מידע גרידא, או למסירת העניין גופו. למספרים אמיתיים יש יכולת לשקע את עצמם בסיפור, ובכך לשתף אחרים בניסיונם: "כך מוטבעים בסיפור עקבות המספר כעקבות ידי הקדר בקורת החרס".³¹ על כן סיפור לעולם אינו סתמי: "הוא נושא עמו תועלת, גלויה או סמויה".³² התועלת נובעת מכך שסיפור אמיתי הוא מסירה של ניסיון באופן המאפשר לעשות במסופר שימוש משמעותי בעתיד. הסיפור הוא יצירה אנושית קולקטיבית עתיקת יומין, המצטרפת מ"שכבות דקות ושקופות המכסות זו על זו, היוצרות את התמונה הקולעת ביותר של דרך הולדתו של הסיפור המושלם מתוך הריבוד של מסירתו איש מפי איש".³³ הסיפור המושלם הוא על כן סיפור הנמסר בעל-פה, פני המספר או המספרת מול פני קהלם. סיפור כזה אינו בהכרח ארוך, עתיר פרטים או עמוס ניתוחי עומק. להיפך: "אין לך דבר המטביע סיפור בזכרון לאורך ימים יותר מאותו צמצום מצטנע, המוציא אותו מכלל הניתוח הפסיכולוגי".³⁴ סיפור כזה ייטיב להשתלב בניסיונם של השומעים ולהיחרט בו. לדעת נוסבאום, בכוחו של הרומן להפוך את הקוראים ל"ידידים מעורבים רגשית"³⁵ בגורל הדמויות, ויחד עם זאת הוא מאפשר להגיע להכללות בעלות חשיבות אוניברסלית. בנימין מייחס לרומן השפעה הפוכה. לדיו קוראי הרומן הם בודדים. בניגוד לקוראי הסיפור, המשלבים את המסופר בניסיון חייהם ומעבירים אותו הלאה, קוראי הרומן מכלים בשקיקה את חומריו כדי לפענח "משמעות" לחייהם שלהם באמצעות גורל שנותר זר לניסיונם שלהם. הרומן חשוב לא מפני שהוא מציג בפנינו גורל זר, "אלא משום שגורל זר זה, מכוח

דיני הנזיקין, האדם הסביר, ותוכלו, אני מניח, לכתוב סיפור על אודותיו: יום בחייו של אדם סביר... אם אינכם יכולים לדמות שרומן הנסב סביב דמויות מסוג זה יעורר בכם עניין, כיצד יוכל השיח המשפטי על אודות אותן דמויות, אותן התרחשויות, לעורר עניין כלשהו?⁴⁵

אם לא יהיה בכוח השיח המשפטי לעורר עניין, לא יהיה בכוחו להשיג לגיטימיות, סמכות ומעמד הדרושים לצורך תפקודו התקין; וכדי לעורר את העניין, יש צורך בסיפור. לא מקורו של הסיפור, אורכו, או המדיום שבו הוא מופיע הם העיקר, אלא עצם היכולת לעסוק בסיפור: בין אם מדמיינים אותו, בין אם הוא מקופל בטקסט בן שורות ספורות, ובין אם הוא משתרע על פני מאות עמודים. הסיפור אינו מקדם בהכרח שיפוט אמפתי (אם כי הוא עשוי להוביל למטרה כזו), אולם היכולת לראות את הדברים כסיפור היא חיונית לעצם השיפוט, משום שהאפשרות לבטא דבר מה כמבע סיפורי היא המעניקה לו משמעות.⁴⁶ היכולת שלנו לחבר סיפורים, להקשיב לסיפורים, לחשוב על סיפורים חיונית אפוא למשפט, ואף לתרבות בכלל.

ה. סוף-דבר

ב-1936 כתב בנימין: "אמנות הסיפור קרבה לסופה מפני שצדה האפי של האמת, החוכמה, גווע".⁴⁷ גם אם שקיעת הסיפור מתרחשת על רקע עליית הרומן, מופיעה הצורה החדשה של מסירת הדברים – המידע – ופוגעת בשניהם.⁴⁸ שטף המידע ההולך ומתגבר הוא הזוכה למרב הקשב, אך זהו קשב שאינו מניב סיפורים, ואינו מוסיף לנו כל רובד של ניסיון. את הסיבות להיותו של הקשב למידע עקר ניתח בנימין במסה מפורסמת אחרת: "יצירת האמנות בעידן השעתוק הטכני".⁴⁹ במסה הזו עומד בנימין, בין היתר, על טשטוש ההבחנות בין מספרים לקהלם עקב התפתחות עיתונות ההמונים, על השינויים בתפישת הזמן והמציאות בעקבות פיתוח הקולנוע, ועל האופן שבו רצף של תמונות געות מסיח את הדעת וגורם לפגיעה ביכולת לפתח עמדה מעריכה ושופטת. דבריו של בנימין מנבאים, בדיוקנות מפתיעה, תהליכים תרבותיים המאפיינים את חוויית ההצפה העכשווית בזרם המידע ומנתחים אותם. אם נמשיך בקו הרעיוני של בנימין, הרי שהאינטרנט, שהוא תופעה שטמנו בחובן במובלע התפתחויות הטכנולוגיה לאורך המאה העשרים, מעצים מאוד את הכרוסום ביכולת עתיקת היומין "להתחבר" לסיפורים.⁵⁰

התפישה החושית והקוגניטיבית, הנחשפת היום לשיטפון של דימויים ויזואליים, לקצב תזויתי של צלילים, מראות וחויות, מאבדת חלק מהיכולת

הלהט המאקל אותו, מעניק לנו את החמימות שלעולם איננו זוכים בה מצד גורלנו שלנו".³⁶ לעומת הבדידות שגזור הרומן על קוראיו, הסיפור מבוסס על המשכיות מתמדת, ועל קשר רצוף בין סיפור לסיפור, בין מספרים למאזיניהם; לעומת סיומו המוחלט, ה"מאופל" של הרומן, אשר לקהלו "אין תקווה לצעוד ולו את הצעד הקל ביותר מעבר לאותו גבול שבו הוא מזמין את הקורא לנחש ולהמחיש לעצמו את משמעות החיים, בכתבו 'סוף' בתחתית העמוד",³⁷ הסיפור אינו מסתיים לעולם: "אין בעולם סיפור שבו השאלה: ומה יהיה הלאה? תאבד את תוקפה".³⁸

הקשב לסיפור יוצר את הפרדוקס שתיאר ק. ס. לואיס – הפרדוקס של הרחבת האני באמצעות הקריאה, הנחווית גם כאיון זמני של האני: "ככל שהמאזין שוקע בשכחת-עצמו, כך מוטבע בו הנשמע עמוק יותר".³⁹ נראה שאין פער גדול בין עמדותיהם של בנימין ושל נוסבאום באשר לכוחו הייחודי של הבדין להרשים ולהשפיע. דומה כי השניים היו אף מגיעים להסכמה על חשיבותו המרכזית של הנרטיב בהקשר זה. האם רוחב היריעה של הרומן יסייע לכינונה של תוכנה בדבר מהות תודעת הזולת, או שמא "הצמצום המצטנע" של הסיפור הקצר ייטיב לשרת מטרה כזו? גם אם אין חולקים על ערכו של הרומן, האם אכן הרומנים שהפיקה המאה התשע עשרה הם מודל ראוי לחשיבה אחת? אייריס מרדוק, לדוגמה, גורסת כי למרות עדיפותם על פני הרומנים המודרניים, הרומנים של המאה התשע עשרה לוקים בכפיפות בולטת למוסכמות החברה.⁴⁰ היא עצמה מייחסת חשיבות מיוחדת לסוגת הטררגדיה, ה"עוסקת באופן האינטנסיבי ביותר באינדיבידואלי".⁴¹ נוסבאום עצמה מציינת כי אפשר שבימינו הקולנוע הוא המדיום הנרטיבי המרכזי, וכי אפשר שסרטי קולנוע עשויים להניב תרומות דומות לאלו שהיא מייחסת לרומן.⁴² אם כן, מכל הצורות הרבות שהנרטיב עשוי ללבוש, איזוהי הצורה האפקטיבית ביותר? הדעות באשר לדרך השפעתן של סוגות נרטיביות שונות עשויות להיות חלוקות ואף סותרות, ונראה שאף בסוגיה זו קשה לספק הכרעה חד-משמעית. דומה כי גם אין צורך בהכרעה כזו, כיוון שהכוח המשמעותי מצוי בעצם צורת הנרטיב ולא בסוגה נרטיבית מסוימת.

אכן, ייחוס מרכזיות תרבותית לנרטיב אינו צריך ראיה.⁴³ גם הקשרים עתיקי היומין והמורכבים בין משפט לנרטיב זכו לתשומת לב רבה.⁴⁴ הסיפור הוא חיוני לשיח המשפטי כולו, לאו דווקא לשיפוט. בספרו *הדמיון המשפטי* מציע גיימס בויד וייט לעוסקים במשפט את הניסוי הבא:

חישבו על פסק-דין או קראו אותו, דמיינו כי הדמויות יצאו לחופשי מן הדפים והן חיות בעולם סיפורי, ושאלו את עצמכם כיצד נראה הסיפור שלהן... אתם מכירים היטב, לדוגמה, את דמותו המצויה בכול של גיבור

למקד את הקשב בסיפור מובנה, שניתן להבין כיצד הוא משתלב בתוך מארג רחב יותר של ידע וניסיון אנושיים. האם אנו מצויים בעיצומו של תהליך שבסופו תהפוך שקיעת הסיפור להיעלמותו המוחלטת?

דיסנרטיביה (dysnarrativa) היא כינויה של הפרעה נירולוגית שמשמעותה פגיעה חמורה ביכולת לספר או להבין סיפורים.⁵¹ מהניסיון שנצבר עולה כי הפרעה זו פוגעת אנושות בתחושת האני (sense of self). יתרה מכך, הסובלים מהפרעה זו מאבדים לא רק את תחושת האני, אלא גם את "תחושת האחרים" (sense of other).⁵² האם עשויה דיסנרטיביה מתפשטת לסכן את החיים החברתיים? דווקא על הרקע הזה יש לחיבורה של מרתה נוסבאום בשבחי הרומן חשיבות מיוחדת. שבחי הרומן הם לאמיתו של דבר שבחי הסיפור ושבחי המילים המספרות אותו; ובשבחי הסיפור טוב לעסוק בעידן שבו מתערער כוחם של הסיפורים.

אובדן היכולת הסיפורית אין משמעו אובדן חיוניות הסיפור. גם בעולם שבו דימויים נעים (moving images) הולכים ותופשים נחח מתעצם והולך של הקשב האנושי, הסיפורים שאפשר לספר באופן אפקטיבי רק על ידי מילים, נותרים חיוניים, ואין להם תחליף. איננו יכולים לוותר על סיפורים. הסיפורים הם דרך להכרת עצמנו ולהכרת האחרים. הם חיוניים למשפט ולשיפוט, כשם שהם חיוניים לסוגי שיח חברתיים ותרבותיים אחרים. אפשר עם זאת שעידן השעתוק שעמד בסימן תקשורת ההמונים, הקולנוע והטלוויזיה, ועידן המציאות הווירטואלית העומד בסימן המחשב והאינטרנט, יולידו צורות חדשות, אפילו מהפכניות, של סיפורים.⁵³ דומה כי אנו נדרשים ליצור תפישות חדשות שבאמצעותן ניצג, נדמיין ונתאר את מהות קיומנו, את האני שלנו ואת תפישת הזולת. תהיה אשר תהיה הצורה שילבשו אותם סיפורים חדשים, הם יהיו גם המשכם ההכרחי של סיפורי העבר; של הכתבים הדתיים הגדולים, והטרגדיות היווניות והרומיות, ומחזותיו של שקספיר, והרומנים הגדולים של המאה התשע עשרה והמאות האחרות, ועוד עושר עצום של סיפורים המלווים אותנו, גם אם מחברי הרומנים לא יזכו לבדם בתואר "מושעיה הגזע האנושי",⁵⁴ דומה כי בעתיד יוסיפו להעלות, לצד המספרים האחרים, תרומה נכבדה לקיומנו.

הערות

- * אני מודה ללסם פרי על עזרתה המסורה במחקר.
- 1 C. S. Lewis, *An Experiment in Criticism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1965), 138 (תרגום שלי – ש.א.).
  - 2 איאן מקיואן, *כפרה* (עתליה זילבר – מתרגמת, עם עובד, תל אביב, 2003), 51. ההכרה במובחנות תודעת הזולת אינה ערובה לכך שיעלה בידנו לפענח או "להבין" את תוכנה של תודעה שונה משלנו. הדמיון בין תודעתנו שלנו לבין כל תודעה אנושית אחרת, דמיון שתחושת קיומו מלווה אותנו ברציפות, עשוי לספק רמזים מועילים לצורך פענוח תודעת הזולת, אך באותה מידה הוא עשוי להטעות. ואכן, ברומן *כפרה* התוכנה שבראיוני זוכה בה מלווה בהחטאה גמורה של משמעות ההתרחשות שהיא עדה לה. ססיליה, אחותה של בראיוני, מסירה את בגדיה העליונים ונכנסת לתוך המזרקה שבגן בית המשפחה הכפרי. רובי טנר, שכן וחבר ילדות, צופה בה. בעוד שבפועל היא צופה בהתקמות של משיכה בין השניים, בראיוני משוכנעת שהיא רואה מעין התעמרות באחותה. תוצאותיה הטרגיות של ההחטאה הזו מכתיבות את גורלם של גיבורי הרומן.
  - 3 כאשר לשקספיר, כמו גם כאשר ליוצרים גדולים אחרים, הצטברות רצופה של עדויות בדבר רישומה העז של היצירה על קוראיה מאפשרת לנו לערוך הכללות מעריכות דבר ייחודי או מעמדו של היוצר. הכללות אלה (למשל, "שקספיר הוא גדול המחזאים") אינן שוללות את היותה של כל קריאה של שקספיר אישית וייחודית לקורא ולקוראת. כמובן, בין הנתונים המשפיעים על הקריאה האישית מצוי לרוב גם הידע המוקדם בדבר גדולתו של שקספיר.
  - 4 האמנות מתאפיינת ביכולת המיוחדת הזו. ראו דבריה של אייריס מרדוק העורכת הקבלה בין אמנות מוסר ואהבה, המהווים כולם "תגלית של המציאות" וביטוי לפרטיקולריות המוחלטת של כל תודעה אנושית: Iris Murdoch, *Existentialists and Mystics: Writing on Philosophy and Literature* (New York and London: Allen Lane and Penguin Press, 1998).
  - 5 David Lodge, *Thinks...* (London: Penguin Books, 2001), 61-62 (תרגום שלי – ש.א.). השונו לדבריו של אברהם ב' יהושע: "אני יכול לדמיין סיטואציות אנושיות שלא התקיימו בפועל על-מנת לבחון בעזרתן כל מיני דילמות מוסריות מורכבות. אני יכול לבנות מין סיטואציות 'מעבדה' מוסרית, שבה, בתנאי מעבדה, אפשר לחדד את הדברים, להגיע לשורשיהם..." ("שופט וסופר: שיחה עם יצחק אנגלרד ואברהם ב' יהושע", *מחקרי משפט יח* (תשס"ב), 17, 29).
  - 6 הוגים מרכזיים בהקשר זה הם לאקאן (Jacques Lacan), אלטוסר (Louis Althusser) וקריסטבה (Julia Kristeva). לתיאור תיאוריית הסובייקט, ראו David Macey, *Penguin Dictionary of Critical Theory* (London: Penguin Books, 2000), 368.
  - 7 Lodge (לעיל, הערה 5), 319 (תרגום שלי – ש.א.).
  - 8 Lewis (לעיל, הערה 1), 1.
  - 9 לואיס מייחס ליצירת הספרות שני מאפיינים: האחד הוא ה-Logos של היצירה, שהוא הסיפור שהיצירה מספרת, התיאור המובא בה. המאפיין השני הוא ה-Poema של היצירה, או המבנה הצורני שלה, אופן הוריימה של חלקיה השונים, דרך הבנייתה וכדומה (שם, 132). כוחה של יצירת הספרות הוא בשילוב בין שני המאפיינים.
  - 10 Lewis (לעיל, הערה 1), 138 (תרגום שלי – ש.א.).

- 26 מקיוראן (לעיל, הערה 2), 51.
 27 ולטר בנימין, "המספר – הערות ליצירתו של ניקולאי לסקוב", בתוך ולטר בנימין –
 מבחר כתבים (כרך ב: הרהורים, דוד זינגר – מתרגם, הקיבוץ המאוחד, 1996), 178, 183.
 28 נוסבאום (לעיל, הערה 16), 28.
 29 שם, 26.
 30 בנימין (לעיל, הערה 27), 183.
 31 שם, 184.
 32 שם, 180.
 33 שם, 185.
 34 שם, 183.
 35 נוסבאום (לעיל, הערה 16), 29.
 36 בנימין (לעיל, הערה 27), 190.
 37 שם, 189.
 38 שם, שם.
 39 שם, 183.
 40 Murdoch (לעיל, הערה 4), 217.
 41 שם, 215.
 42 נוסבאום (לעיל, הערה 16), 24.
 43 ראו, Terry Eagleton, *Shakespeare and Society* (New York: Schocken Books, 1987), 81.
 44 Anthony G. Amsterdam and Jerome Bruner, *Minding the Law* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000); Guyora Binder and Robert Weisberg, *Literary Criticism of Law* (Princeton University Press, Princeton, 2000), 201-287; Robert Cover, *Narrative, Violence and the Law: The Essays of Robert Cover* (Martha Minow et al. eds., Ann Arbor: University of Michigan Press, 1992); Bernard S. Jackson, *Law, Fact and Narrative Coherence* (Merseyside: Deborah Charles Publications, 1991); *Law's Stories: Narrative and Rhetoric in the Law* (Peter Brooks and Paul Gewirtz eds., New Haven: Yale University Press, 1996); Robin West, *Narrative, Authority and the Law* (4th ed., Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993); Jerome Bruner, *Making Stories* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002).
 45 James Boyd White, *The Legal Imagination* (Boston: Little Brown and Company, 1973), 244-245 (תרגום שלי – ש.א.).
 46 ראו את דבריו של מילר בעניין הקשר ההכרחי, גם אם אינו טימטרי או הרמוני. בין כל מערכת של חוקיות אתית לנרטיביות: J. Hillis Miller, *The Ethics of Reading* (New York: Columbia University Press, 1987), 2.
 47 בנימין (לעיל, הערה 27), 180.
 48 שם, 182.
 49 ולטר בנימין, "יצירת האמנות בעידן השעתוק הטכני" (שמעון ברמן – מתרגם, חל איכב: הקיבוץ המאוחד, 1987).
 50 ראו שולמית אלמוג, "סיפורים אובדים ברשת – אינטרנט, נרטיב ומשפט", *משפט וממשל* 1 (תשס"ג), 357.

- 11 שם, שם (תרגום שלי – ש.א.).
 12 שם, 140.
 13 שם, 141 (תרגום שלי – ש.א.).
 14 Murdoch (לעיל, הערה 4. תרגום שלי – ש.א.), 239.
 15 שם, 240.
 16 נוסבאום, לעיל 24-25.
 17 לעיל 31.
 18 לעיל 30. נוסבאום נוגעת גם בשירתו של וולטר ויטמן, אך זאת משום שבעיניה מחויבותו של ויטמן לצורת הנרטיב יחד עם עיסוקו בקונקרטי מביאים אותו להשיק אל הרומן (שם, 30).
 19 צחי זמיר, במאמרו בכרך זה, מסווג את הביקורות שנכתבו על *צדק פואטי* בשנים האחרונות לביקורות אסתטיות, התוקפות את השימוש האינסטרומנטלי שעושה נוסבאום בספרות (למשל: R. Posner, "Against Ethical Criticism", 27 *Philosophy and Literature* (1997) 1); ביקורות פסיכולוגיות, המעלות ספק באשר לקשר הסיבתי שבין קריאה לשיפוט חומל (שם, Posner, "The Political of the Ethical Criticism"; S. Stow, "Debate", 24 *Philosophy and Literature* (2000) 185); וביקורות מוסריות שעניינן הכעייתיות האתית הכרוכה בסוג השיפוט שנוסבאום מנסה לקדם באמצעות קריאה (N. Papas, "Fancy Justice: Martha Nussbaum on the Political Value of the Novel", 78 *Pacific Philosophical Quarterly* (1997) 278). ראו צחי זמיר, לעיל 155-156. לתגובתה של נוסבאום באשר לחלק מהטענות ראו Martha Nussbaum, "Exactly and Responsibly: A Defense of Ethical Criticism Debate", 22 *Philosophy and Literature* (1998) 343; צחי זמיר, לעיל 156-157.
 20 לדין בשיטתה של נוסבאום בעניין זה ראו, למשל, גישו של אמנון רייכמן, בכרך זה, המעלה ספק בקשר שמניחה נוסבאום בין ספרות לשיפוט. לטענתו קריאת ספרות גורמת דווקא להשעיית השיפוט העובדתי; הקריאה מקדמת נכונות לקבל תרחישי מציאות דמיוניים והתעלמות מהעדר היכולת האמיתית לחדור לעולם הפנימי של הדמויות, ומאפשרת קבלה בלתי-ביקורתית של עמדתה היודעת-כול של המספרות. השעיית השיפוטיות על פי רייכמן משתרעת גם על התחום הנורמטיבי: "מכיוון שלא מונח עלינו משא האחריות לגבש עמדה מוסרית מיידית ולפסוק, יכולים אנו להתפנות ולהתמסר להכרת הדמויות, עולמן, מאווייהן, רגשותיהן... לא נדרשת הכרעה" (אמנון רייכמן, לעיל 167).
 21 נוסבאום (לעיל, הערה 16), 93.
 22 לעיל, 138.
 23 Lewis (לעיל, הערה 1), 85.
 24 שם, 85-86.
 25 אך השוו לעמדתו השונה של עמוס עוז, הכותב: "המרחב שהקורא הטוב יעדיף לחרוש אותו בעת קריאת ספרות יפה אינו השטח שבין הכתוב לבין המחבר אלא השטח שבין הכתוב לביןך... שאל את עצמך. על אודות עצמך. ואת התשובה תוכל לשמור לעצמך" (עמוס עוז, *סיפור על אהבה וחושך* [ירושלים: כתר, 2002], 39-40). יצוין כי אף מגישה כזו, המבקשת להדגיש את השתקפות האני הנוצרת בעת הקריאה, אין עולה בהכרח קשר בין הקריאה לשיפוט, חומל או אחר. גם אם אפגוש ביצירת הבדיון את עצמי, הפגישה הזו עשויה להוביל לכיוונים רגשיים ואינטלקטואליים שונים ומגוונים. שיפוט חומל של הוולת הוא רק אפשרות אחת, שאין הסתברות מיוחדת להתרחשותה.

Bruner 51 (לעיל, הערה 44), 86.

שם, שם. 52

53 ראו למשל Janet Murray, *Hamlet on the Holodeck: The Future of Narrative in*

Cyberspace (New York: Free Press, 2001)

54 Murdoch (לעיל, הערה 4), 232.